

Introducció als gitons porto-riquenys de propietaris procedents de terres de parla catalana

JAUME BOADA SALOM*

És possible que el títol d'aquest treball provoqui una certa curiositat, principalment perquè proposa un assumpte poc tractat en l'àrea geogràfica i cultural que ens és més propera. Però, tal vegada, el primer element que pot sonar estrany deu ésser el mot *gitó*, que d'entrada sembla erroni perquè els aficionats a la numismàtica ens hem acostumat a usar la forma *getó* en català per a designar aquelles peces monetiformes a les quals s'ha assignat un valor monetari o de bescanvi, que han estat encunyades per una entitat privada (i no per l'autoritat competent per encunyar moneda) i que al llarg de la història s'han fet servir sovint (però no únicament) en un context d'emergència o de manca de moneda menuda. No obstant això, sembla que ningú no s'ha plantejat mai que aquest mot pot resultar erroni des d'un punt de vista etimològic. En realitat, el mot *getó* està manllevat, com el castellà *jetón*, del francès *jeton*, que deriva del verb *jeter*, que vol dir «llençar». En lloc de manllevar paraules a través d'unes vies tan intricades, tal vegada el millor seria adoptar un mot que derivàs directament d'un vocable genuïnament català. En la nostra llengua, existeix el verb *gitar*, que té múltiples accepcions, totes les quals tenen algun paral·lelisme amb el significat del verb francès *jeter* (llençar) i que, per tant, és plenament vàlid per inspirar el derivat *gitó*. No és aquesta la primera vegada que es proposa aquest mot: Miquel Crusafont ho va fer fa anys a l'IEC i amb aquests mateixos arguments en fer la revisió dels termes monetaris de la darrera edició del diccionari, sense que fos acceptat, i ja el va fer servir en descriure un plat de balança en la seva obra sobre pesals monetaris de la Corona Catalano-Aragonesa.¹ Queda, doncs, aclarit aquest aspecte i reivindicat, un cop més, el mot *gitó*, en la confiança que els nostres acadèmics l'incorporin al diccionari de la llengua catalana.

* Investigador numismàtic. Membre de la junta de la SCEN.

1. CRUSAFONT I SABATER, M., *Pesals monetaris de la Corona Catalano-Aragonesa*, Barcelona, 1999, p. 60 (descripció de la imatge núm. 11).

Pel que fa a la resta del títol, la numismàtica porto-riquenya generada per propietaris procedents de les terres de parla catalana ja fou observada i comentada per Anna M. Balaguer en les Jornades d'Estudis Catalano-Americans fa gairebé trenta anys, en referir-se a l'aparició d'alguns llinatges inequívocament originaris de la nostra àrea lingüística a les llegendes d'alguns dels gitons encunyats per hisendats i comerciants establerts a l'illa caribenya per ser usats en llurs comerços i plantacions de cafè o de canya de sucre. Com que el resum d'aquella comunicació no s'ha publicat mai en els àmbits numismàtics, hem considerat convenient transcriure-la en aquest treball:

Numismàtica dels catalans d'Amèrica

La presència de catalans a Amèrica es fa també evident a través de la numismàtica, fet que pot semblar de bon antuvi ben sorprenent.

Es tracta de la moneda particular o interna de les grans plantacions de cafè, principalment, la qual ens mostra com un bon nombre d'aquestes explotacions eren a mans de catalans o almenys de persones d'origen català. Així, trobem gravats en aquestes fitxes o monedes d'ús intern noms com: «Hacienda Canals», «Castañer Hermanos», «Martín Mas», «Juan Pons Colom», «Francisco Lluch Barrera», «Pedro Martorell Fraure», etc. La llista és molt més llarga. També hem pogut localitzar una peça amb la llegenda més explícita «Hacienda Catalana».

La funció d'aquestes encunyacions era la de servir com a mitjà de pagament als jornalers de les grans explotacions agràries.²

Aquell fou un primer intent de donar a conèixer en el nostre àmbit geogràfic aquella numismàtica particular, assaig que aparentment passà força desapercbut entre aficionats i estudiosos d'aquesta part del món, ja que pràcticament no ha estat tractada en cap altra obra durant tots aquests anys, llevat d'uns pocs articles en alguna publicació de difusió limitada.³

Per tant, l'objectiu principal d'aquest estudi és tractar, una vegada més, en un àmbit numismàtic pròxim geogràficament i amb més profunditat, l'existència d'aquestes peces i difondre'n el coneixement entre els aficionats a la numismàtica d'aquest costat de l'Atlàntic, en les terres d'origen d'aquells que les idearen i les feren encunyar, com a preludi (d'ací l'ús de la paraula «introducció» al títol) d'un estudi més extens que es troba en curs de redacció, en el qual es catalogaran totes les peces conegudes i s'assajarà d'explicar, fins allà on hagi permès la documentació i la bi-

2. BALAGUER, A. M., «Numismàtica dels catalans d'Amèrica» (resum de la ponència), a 1es *Jornades d'Estudis Catalanoamericans*, Barcelona, 1984, p. 350.

3. BOADA SALOM, J., «Numismàtica balear d'Ultramar» (article en tres parts), *Col·lecciomania* 21, 22 i 23, Palma (juliol i octubre 2006 i gener 2007).

bliografia disponibles, la història de cada una de les famílies propietàries de les hisendes o comerços en què s'usaren. Però, abans d'entrar en matèria, volem fer un resum dels precedents històrics i de les motivacions de l'emigració de catalans, balears i valencians a Puerto Rico, per continuar després amb una panoràmica de les peculiaritats monetàries de l'illa caribenya, dins de les quals cal englobar l'objecte principal del treball present: l'extensa varietat de gitons privats d'hisendes i comerços, coneguts localment com a *riles* (plural de *ril*, mot que deriva d'una deformació del nom de la moneda espanyola *real*), els quals constitueixen el gruix de la numismàtica porto-riquenya perquè, com és ben sabut, la metròpoli de què depenia l'illa caribenya no encunyà moneda pròpia fins als prolegòmens de perdre'n el domini.

PRECEDENTS HISTÒRICS I EVOLUCIÓ MONETÀRIA

Sense ànims d'atiar cap controvèrsia, esdevé inevitable comentar alguna cosa sobre la discutida exclusió dels regnes que formaven l'antiga Corona Catalano-Aragonesa del comerç amb els territoris americans conquerits i, per tant, de les ingents riqueses que se n'obtingueren. L'origen d'aquesta exclusió ha estat atribuït a certs punts del testament d'Isabel I, redactat el novembre de 1504 a Medina del Campo.⁴ Per començar, la reina catòlica establí que no s'atorguessin càrrecs públics a cap estranger:

[...] esta mandado que las alcaydías e tenençias e gouernación de las çibdades e villas e lugares e ofiçios que tienen añexa jurisdición alguna, en qualquier manera, e los ofiçios de la hacienda e de la casa e corte, e los ofiçios mayores del reyno, e los ofiçios de las çibdades e villas e lugares del, no se den a estrangeros.

En aquella època, i a tots els efectes, les persones nascudes en un dels regnes de la Corona Catalano-Aragonesa encara eren considerades estrangeres a Castella i, per tant, estaven excloses, segons les darreres voluntats d'Isabel I, d'exercir càrrecs a Castella i als seus dominis. De la mateixa manera, els castellans eren considerats estrangers a Catalunya, València o les illes Balears.

Un altre paràgraf és tal vegada més explícit:

OTROSÍ, por quanto las Yslas e Tierra Firme del Mar Oçéano, e Yslas de Canaria, fueron descubiertas e conquistadas a costa destos mis reynos e con

4. El text íntegre del testament d'Isabel I es troba publicat a la web <<http://www.delsolmedina.com/TestamentoCodicilIsabelCatolica.htm>>

los naturales dellos, e por esto es rasón quel trato e prouecho dellas se aya e trate e negoçie destos mis reynos de Castilla e León, e en ellos e a ellos venga todo lo que de allá se traxiere.

Por ende, ordeno e mando que así se cunpla, así en las que fasta aquí son descubiertas, como en las que se descubrieren de aquí adelante e no en otra parte alguna.

Aquest text fa palesa la voluntat de la reina de reservar exclusivament als castellans els beneficis de les riqueses americanes perquè, segons diu, foren els naturals dels regnes de Castella i Lleó els qui participaren en el descobriment i la conquesta del Nou Món. Tot i això, reservà al seu espòs Ferran, rei d'Aragó, el 50% de les rendes que s'obtinguessin de les terres recentment descobertes per sustentar la seva règia persona:

[...] le sean dados e pagados cada año, para toda su vida, para sustentación de su estado real, la mitad de lo que rentaren las Islas e Tierra Firme del Mar Océano, que fasta agora son descubiertas, e de los prouechos e derechos justos que en ellas ouiere, sacadas las costas e gastos que en ellas se hizieren [...]

És innegable que Castella fou la gran beneficiada del comerç amb Amèrica fins pràcticament el segle XIX, però també és cert que, malgrat les disposicions testamentàries d'Isabel I, hi hagué persones provinents dels territoris de la Corona Catalano-Aragonesa que arribaren a viatjar a territoris americans, com a comerciants⁵ o religiosos,⁶ o fins i tot per exercir alguna responsabilitat⁷ abans

5. PONS, J., «Negocis dels mallorquins amb Índies a la segona meitat del s. XVII», a: *Congrés Internacional d'Estudis Històrics «Les Illes Balears i Amèrica»*, vol. i. Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balearics, 1992, p. 313-318. També s'hi esmenta algun català.

6. Per exemple: Pere Claver i Sobocano, missioner a Nova Granada a partir de la segona dècada del segle XVI; Feliu de Tàrraga, missioner a la Guaiana i a l'àrea de l'Orinoco durant gran part de la segona meitat del segle XVIII; Benet Garret i Arloví, bisbe de Nicaragua i d'Oaxaca (Mèxic) al començament del segle XVIII; Marià Martí i Estadella, bisbe de San Juan de Puerto Rico i de Caracas durant bona part de la segona meitat del segle XVIII; Ramon Pané, religiós que acompanyà Colom en el segon viatge a Amèrica i autor del llibre *Relación acerca de las antigüedades de los indios*; Josep Manuel Peramàs, que arribà a Río de la Plata el 1755 amb altres religiosos catalans per dedicar-se a tasques missionals; Ginebró Serra Ferrer, franciscà mallorquí que, després de passar per altres missions americanes, acompanyà Gaspar de Portolà el 1769 en la conquesta de l'Alta Califòrnia, on fundà diverses missions per evangelitzar indígenes, i fra Cirilo Sierra, nomenat bisbe auxiliar de Nova Orleans el 1784.

7. Per exemple, Manuel d'Amat i de Junyent, que exercí diversos càrrecs a Xile i a l'Argentina i fou virrei del Perú al començament de la segona meitat del segle XVIII; Miquel de Ballester, navegant que acompanyà Colom en el segon viatge a Amèrica i que fou batle d'una de les fortaleses de l'illa de l'Espanyola; Miquel de Constançó, enginyer i cosmògraf que es desplaçà a Nova Espanya el 1764; Pere de Margarit, comandant militar del segon viatge de Colom i governador de dos enclavaments a l'illa de l'Espanyola; Manuel d'Oms i de Santapau, virrei del Perú, Xile i Terra Ferma a partir de 1707; Joan Orpí i del Pou, militar que al llarg del segon quart del segle XVII exercí diversos càrrecs a Santo Domingo i a l'actual Veneçuela, on fundà Nueva Barcelona; Gaspar de Portolà i de Rovira, nomenat governador polític i militar de la Baixa Califòrnia a partir de 1767 (en

d'aquell segle. Se sap que durant la segona meitat del segle XVII es desenvoluparen relacions comercials entre Mallorca i les colònies americanes a través de Cadis i les Canàries; la primera referència coneguda a un mallorquí establert a les Índies (més exactament a Campeche, actual Mèxic), anomenat Bernat Roca i Simó, daten de 1672,⁸ però n'hi hagué altres dins el mateix segle. Cap a 1740 ja es té notícia d'una sòlida colònia catalana establerta a la ciutat de Cadis, el principal punt de sortida dels vaixells que comerciaven amb Amèrica; aquest fou un autèntic cap de pont per a iniciar l'aventura americana dins la dècada següent, en què es començaren a establir colònies de comerciants catalans ja en terres americanes, fenomen que es perllongà fins a finals del segle XIX.⁹ En definitiva, si bé no es pot parlar d'una exclusió absoluta dels naturals de les terres catalanòfones, sí que sembla evident que hi hagué una discriminació en comparació amb els castellans.¹⁰

No fou fins passada la meitat del segle XVIII que la legislació espanyola començà a permetre l'accés directe dels ports del llevant peninsular i de les Balears al Nou Món, atesa la necessitat de desenvolupar el comerç amb Amèrica. Un decret del 16 d'octubre de 1765 obrí el comerç directe de nou ports peninsulars més (entre ells, el d'Alacant i el de Barcelona) amb les illes principals del Carib (Cuba, Santo Domingo, Puerto Rico, Margarita i Trinidad);¹¹ aquesta normativa, doncs, consolidava la presència catalana que ja hi havia a Amèrica i permetia l'establiment dels primers mercaders catalans en factories situades a diverses colònies americanes al servei de la Reial Companyia de Barcelona per al comerç amb les Índies.¹² El 1778, un altre decret ampliava tant la llista de ports d'origen (s'hi afegien els d'Almeria, Palma, Santa Cruz de Tenerife i Tortosa) com la de zones de destinació de comerç lliure (Xile, el Perú i Río de la Plata).¹³ Entre 1778 i 1796, Barcelona assolí acaparar el deu per cent de les exportacions espanyoles a Amèrica, just per darrere de Cadis, que amb el setanta-sis per cent era el primer port en volum.¹⁴ En el mateix període, la zona del Carib era el segon origen en importància de les importacions provinents d'Amèrica.¹⁵ Malgrat tot,

què acompanyà una missió franciscana comandada pel mallorquí fra Ginebró Serra a evangelitzar Califòrnia) i governador de Puebla (Mèxic) entre 1777 i 1779, i Esteve Rodríguez Miró, militar que assolí el càrrec de governador de Louisiana a les acaballes del segle XVIII.

8. PONS, J., «Negocis dels mallorquins...», p. 315.

9. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians de Catalunya. Un balanç bibliogràfic», a: *Terceres Jornades d'Estudis Catalanoamericans*. Abril 1988, Barcelona, 1990, p. 212.

10. Hi ha controvertides discussions sobre l'assumpte d'aquesta discriminació. Vegeu una breu relació dels autors d'ambdues tendències a DELGADO RIBAS, J. M., «La emigración valenciana a Indias durante la Edad Moderna», a: *Los valencianos en América. Jornadas sobre la emigración*, València, 1993, p. 41 i 42.

11. FISHER, J. R., «El comercio entre España e Hispanoamérica (1797-1820)», *Estudios de Historia Económica* (Madrid), núm. 27 (1993), p. 15.

12. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians de Catalunya...», p. 212.

13. FISHER, J. R., *El comercio...*, p. 17.

14. FISHER, J. R., *El comercio...*, p. 20.

15. FISHER, J. R., *El comercio...*, p. 27.

encara es mantenien fortes restriccions en el comerç dels ports americans amb ports no espanyols.

Al llarg dels segles que transcorren des dels temps immediatament posteriors a la seva conquesta per Juan Ponce de León el 1509, fins a l'entrada al segle XIX, a Puerto Rico circularen tota mena de monedes encunyades en seques externes, ubicades tant a la península Ibèrica com en altres territoris americans. A partir de 1587, l'illa començà a rebre l'anomenat *situado mexicano*, una subvenció monetària procedent de Nova Espanya (Mèxic actual) destinada inicialment a construir fortificacions per defensar l'illa dels atacs de pirates i de tropes enemigues. Lluny d'afavorir l'economia illenca, el *situado* no féu res més que desincentivar la producció i el desenvolupament interns, la qual cosa provocà que els doblers que s'hi introduïen ràpidament acabassin sortint-ne per pagar els productes provinents de l'exterior que havien de satisfer la demanda interna, tant per via del contraban com del comerç lícit.¹⁶ Atès el seu origen, lògicament les monedes que corrien per l'illa durant el temps en què aquesta font d'ingressos es mantingué vigent eren majoritàriament mexicanes, tot i que n'hi havia un volum considerable d'altres procedències.

Després d'un temps d'alts i baixos al començament del segle XIX, deguts en bona part a les hostilitats britàniques, s'arribà als anys de la Guerra del Francès (1808-1814), en què la majoria de ports americans deixaren d'observar les limitacions del comerç amb ports estrangers per evitar l'asfíxia econòmica, conseqüència de la interrupció del comerç amb Espanya a causa del conflicte amb França.¹⁷ Tot i els intents de restaurar les mesures restrictives, les noves necessitats i pràctiques econòmiques acabaren per imposar-se i el comerç hispanoamericà acabà per obrir-se al món, primer sota el domini espanyol i, finalment, des de la independència dels nous països.

En aquest context de canvis profunds als territoris americans també cal situar la desaparició del *situado mexicano*, que Puerto Rico deixà de percebre el 1814, després de més de 200 anys de vigència i un cop iniciat el procés de Mèxic cap a la seva independència.¹⁸ Abolit el *situado*, es començà a imprimir paper moneda per contrarestar la manca de moneda metàl·lica, però era evident que les mesures que s'havien de prendre per impulsar la regeneració econòmica de Puerto Rico havien d'anar molt més enllà.

El 10 d'agost de 1815 es promulgà una reial cèdula específica per a Puerto Rico, coneguda com a «Cédula de Gracias»¹⁹ perquè concedia moltes de les pe-

16. GONZÁLEZ VALES, L. E., *El situado mexicano y la financiación de las fortificaciones de San Juan de Puerto Rico*, Puerto Rico, 2007, p. 24.

17. Fisher, J. R., *El comercio...*, p. 56.

18. GONZÁLEZ VALES, L. E., *El situado mexicano...*, p. 20.

19. La informació sobre aquesta normativa, l'hem extreta de l'estudi de GUIVEN FLORES, C., *La Real Cédula de Gracias de 1815 para Puerto Rico, instrumento jurídico de reformas y cambios en la primera mitad del siglo XIX*, Mèxic, 1996, p. 171-187.

ticions formulades pels criolls de l'illa caribenya. Amb aquesta norma, el govern absolutista de Ferran VII buscava augmentar la població i impulsar el desenvolupament econòmic de Puerto Rico mitjançant el foment de la indústria i l'agricultura (sectors fins aleshores força endarrerits), i també del comerç. Ateses les recents i encara vigents revolucions independentistes dels territoris americans, es pretenia enfortir els vincles de l'illa caribenya amb la metròpoli mitjançant la millora de les condicions de vida dels seus habitants i el foment de l'emigració hispana cap a aquelles terres.

Les mesures que establia aquesta cèdula no podien ser més atractives per a qui cercava la prosperitat: es declarava lliure la immigració d'estrangers, sempre que professassin la religió catòlica romana i jurassin fidelitat i vassallatge al governador; a les persones blanques d'ambdós sexes se'ls concedia a perpetuïtat quatre fanegues i dos setens de terra,²⁰ i la meitat per cada esclau negre o mulat que portassin; es concedia als colons i als seus fills els mateixos drets i privilegis que als habitants més antics després de cinc anys d'establerts a l'illa, i se'ls eximia de molts tributs. També se'ls reconegué el dret a dur-se'n als seus llocs d'origen els beneficis que obtinguessin pagant-ne només un deu per cent a l'erari públic. Establia el comerç lliure i directe entre Espanya i Puerto Rico mitjançant embarcacions espanyoles i el comerç amb altres nacions amigues a canvi d'un sis per cent del producte del mercadeig. Per tot això i altres factors, no és gens estrany que a partir d'aquell any el nombre de persones que decidiren emigrar a l'illa caribenya s'anàs incrementant fins passada la meitat del segle XIX.²¹

Malgrat aquesta normativa, molt rellevant des del punt de vista social i financer, encara passarien força anys per poder parlar de mesures efectives que estabilitzassin la circulació monetària a l'illa caribenya, ja que les decisions que es prengueren en aquest sentit, vistes des de l'òptica actual, semblen més aviat erràtiques.

Un reial decret de 1857 determinà l'eliminació de la tosca moneda macuquina en circulació. El seguiren d'altres que reconeixien la legalitat de les monedes estrangeres que corrien a l'illa (bàsicament britàniques, franceses, nord-americanes, espanyoles i, sobretot, mexicanes) i que establien el tipus de canvi pel qual s'havien d'acceptar. Cap a la dècada dels setanta del segle XIX, la situació esdevingué tan complicada que s'optà per perforar les monedes que corrien a l'illa perquè els comerciants de l'exterior les rebutjassin i, per tant, se n'evitàs la sortida.²² Per tal d'assolir algun tipus d'estandardització, el 29 de

20. Segons el diccionari de la Real Academia Española de la Lengua, una *fanega* castellana eren 64,596 àrees (6.459,6 m²); tot i que l'equivalència variava segons l'indret, cal suposar que aquesta era la que regia atesa la jurisdicció espanyola de l'illa. Per tant, quatre fanegues i dos setens venien a representar gairebé 28.000 m² o 2,8 hectàrees (exactament 27.684 m²).

21. Aquest increment de l'emigració cap a terres americanes és extrapolable a tot el continent americà.

22. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*, Racine (Wisconsin), 1962, p. 10.

novembre de 1884 el governador dictà un decret pel qual es prohibia la importació de moneda mutilada o perforada i s'ordenava que les monedes que ja ho estaven s'havien de dur a la casa de duanes perquè fossin contramarcades amb una flor de lis. Segons un informe datat l'1 d'abril de 1885, més de quatre mil monedes s'havien contramarcades durant els quatre mesos precedents; a partir d'aquesta data, les monedes que no estiguessin contramarcades no podien córrer dins Puerto Rico. Tot i que la contramarca només s'havia d'aplicar a les monedes de plata, els funcionaris de duanes marcaren també peces de coure i de bronze, tal vegada per desconeixement de la normativa o per un excés de zel.²³

Un decret del 17 de març de 1894 ordenà la retirada de les monedes perforades datades abans de 1885, contramarcades o no, i el seu bescanvi, en un termini de vuit dies, per moneda de curs legal, que en aquell moment devia ser principalment mexicana i, en una proporció menor, espanyola.²⁴

Finalment, un reial decret datat el 17 d'agost de 1895 establí la creació d'un sistema monetari específic per a Puerto Rico, que es materialitzà en les conegudes encunyacions de 1895 i 1896, fetes a la seca de Madrid, amb la imatge del rei d'Espanya, Alfons XIII, la llegenda «Isla de Puerto Rico» i els facials en *centavos* i *pesos*. Les monedes de tota casta que circulaven a l'illa foren bescanviades per peces de l'emissió de 1895 i pels anomenats *billetes de canje*. La plata retirada es féu servir per a encunyar a Madrid l'emissió de 1896 que, un cop traslladada a l'illa caribenya, es bescanvià pels *billetes de canje* que hi circulaven des de l'any anterior.²⁵ Un altre decret, datat el 14 de març de 1896, donava validesa a una quantitat limitada de certes monedes menudes perforades i marcades. Aquest intent més ambiciós i coherent de normalització monetària tengué, emperò, una durada ben curta i no sobrevisqué gaire més enllà de l'ocupació nord-americana de l'illa el 1898.

ATRACCIÓ I EXPULSIÓ D'EMIGRATS CAP A PUERTO RICO

Alguns autors distingeixen dos tipus d'emigració en el segle XIX: la dels emigrants i la dels emigrats. Els emigrants eren persones de classes socials més aviat humils que es desplaçaven a terres no gaire llunyanes²⁶ senzillament per poder guanyar-se la vida. El matis que els distingeix dels emigrats és que aquests normalment provenien de famílies que no tenien grans dificultats econòmiques i que allò que cercaven era prosperar i fer fortuna per, al final, tornar a la terra

23. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*, p. 10.

24. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*, p. 11.

25. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*, p. 11.

26. En el cas dels naturals de les Balears, aquestes destinacions properes eren sobretot França i Alger.

natal convertits en persones adinerades. Gràcies a aquesta situació social més favorable, els emigrats es podien permetre viatjar molt més enfora; tot i que la destinació de molts eren els països d'Amèrica del Sud recentment nascuts, molts altres posaren rumb a alguna de les possessions ultramarines que li quedaven a Espanya: les Filipines, Cuba i Puerto Rico.

Indubtablement, la *Cédula de Gracias* constituí una oportunitat excel·lent que atragué a Puerto Rico molts espanyols a la recerca d'una millora de les seves condicions de vida; aquestes expectatives es veren acreditades i reforçades, anys més tard, amb notícies de fortunes assolides amb una relativa rapidesa a l'illa caribenya. Però, a més dels factors d'atracció, aquestes migracions també foren afavorides, en gran mesura, per factors d'expulsió. Entre aquests factors, hi trobam els sorgits regionalment en altres àrees americanes (bàsicament els processos d'emancipació de les noves repúbliques americanes, que empenyeren molts comerciants peninsulars a traslladar-se a Cuba i Puerto Rico, encara sota sobirania espanyola)²⁷ i les circumstàncies locals dels llocs d'origen dels comerciants, que provocaren un desplaçament molt més perllongat en el temps i important numèricament parlant, i que es podrien resumir en una manca d'oportunitats i de recursos (si no directament una situació de misèria) d'aquests indrets, agreujats per la pressió demogràfica.²⁸ L'àrea catalanòfona esdevingué una més de les zones emissores d'emigrants. Tot i que els motius d'expulsió específics de cada àrea han estat estudiats de forma desigual, podem provar de fer-ne aquí un esbós.

Com ja hem dit, els catalans foren el primer col·lectiu d'aquesta zona que s'establí a territori americà. Malgrat que entre aquells que s'establiren a Puerto Rico a partir de 1835 les ocupacions majoritàries eren els oficis artesanals de signe preindustrial (tapers, forners, sabaters, mestres de cases, fusters, etc.),²⁹ la importància dels comerciants anà en augment fins a consolidar-se com el grup més homogeni i important de comerciants a les Antilles,³⁰ en una proporció que algunes fonts situen en el 80% de la totalitat de comerciants d'origen conegut que operaven a Puerto Rico.³¹ La immensa majoria eren originaris de poblacions costaneres, particularment les localitzades des de la comarca de Garraf fins a l'Empordà,³² tot i que també partí un cert nombre de pagesos procedents d'indrets de l'interior: interior del Maresme, el Prat, Gavà, Sant Martí de Provençals, Sant Pere de Ribes, etc.³³

27. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 213.

28. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 210.

29. YÁÑEZ GALLARDO, C., «L'emigració catalana a Amèrica entre 1830 i 1930», a: *Terceres Jornades d'Estudis Catalanoamericans*. Abril 1988, Barcelona, 1990, p. 285, taula 4.

30. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 215.

31. RODRIGO Y ALHARILLA, M., *Indians a Catalunya: capitals cubans en l'economia catalana*, Barcelona, 2007, p. 22-23.

32. YÁÑEZ GALLARDO, C., «L'emigració catalana...», p. 287.

33. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 287.

En el segon quart del segle XIX, ja feia temps que Mallorca no era una terra pròspera. Molts subministraments bàsics (entre els quals, el blat) depenien del continent, i només l'oli d'oliva es podia considerar una gran riquesa agrícola. Per una altra banda, l'augment sostingut de la població feia que el repartiment dels pocs recursos existents no permetés satisfer les necessitats de tothom. La manca de recursos per guanyar-se la vida empenyí, doncs, molts mallorquins (i també menorquins i eivissencs)³⁴ a provar fortuna fora de les seves illes.

1837 és considerat l'any d'inici de l'emigració mallorquina a Puerto Rico.³⁵ Tot i que la gran majoria de localitats illenques es veren afectades per l'emigració dels seus habitants, aquella que, a més de Palma, més habitants va veure partir fou Sóller, sobretot a partir dels anys seixanta del segle XIX; aquest fet s'explica principalment per una misteriosa malaltia que afectà els tarongers de la seva vall i que deixà els sollerics sense la seva principal font d'ingressos.³⁶ Fou precisament en aquella mateixa dècada quan es pot considerar que la primera onada d'emigrats es trobava completament integrada a l'illa caribenya.³⁷

El sector d'emigrats que anava a Puerto Rico a dedicar-se a ocupacions comercials i agrícoles és aquell que més ens interessa i, tal vegada, el més representatiu de tots; en aquests sectors, les circumstàncies que afectaven catalans i mallorquins presenten poques diferències. Es tractava d'homes molt joves, l'edat mitjana dels quals se situava a l'adolescència (els emigrats mallorquins entre 1871 i 1908 tenien menys de setze anys,³⁸ més o menys la mateixa que la dels catalans),³⁹ que acudien a la crida de familiars o coneguts que s'havien establert en una remesa d'emigrats anterior perquè anassin a ajudar-los en les seves hisendes o negocis que prosperaven a l'illa caribenya. Aquestes ocupacions solien consistir a treballar com a dependents assalariats en un comerç o com a ajudants en una explotació agrícola per esdevenir, transcorregut un temps, propietaris d'un negoci propi (en societat amb algú altre o no) gràcies als estalvis que haguessin pogut reunir. Quan els arribats en segona instància havien guanyat prou doblers treba-

34. Parlar d'emigració balear a Puerto Rico és parlar, sobretot, d'emigració mallorquina. Cifre comptabilitzà 884 residents mallorquins a l'illa caribenya, per només 66 menorquins i 60 eivissencs (també n'hi ha 27 d'illa d'origen no anotada): CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño. La contribución de los catalanes, baleáricos y valencianos*, San Juan (Puerto Rico), 1975, p. 28. Estela Cifre de Loubriel (18/5/1908-12/12/1998) nasqué a Sabana Grande i era filla d'un mallorquí (Antoni Cifre Albertí) i una porto-riquenya. Es va doctorar en filosofia i lletres a la Universitat de Madrid el 1958, exercí com a catedràtica a la Universitat de Puerto Rico i és considerada una figura destacada i imprescindible en els estudis genealògics de l'illa caribenya. A més d'aquesta publicació dedicada conjuntament a catalans, baleàrics i valencians, també en va dedicar als emigrants gallecs, asturians, càntabres, canaris, bascs i navarresos, ultra dels de procedència no espanyola.

35. ENSENYAT I JULIÀ, J., *Mallorquins a Puerto Rico*, Palma, 1992, p. 8.

36. BERNAT JOY, C. M., *L'anhel de tornar a Sóller. Emigrants: canvi social i progrés econòmic*, Sóller, 1999, p. 15-16.

37. ENSENYAT I JULIÀ, J., *Mallorquins a Puerto Rico*, p. 29.

38. ENSENYAT I JULIÀ, J., *Mallorquins a Puerto Rico*, p. 17.

39. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 215.

llant per als qui els havien precedit i havien iniciat una nova aventura dirigint una hisenda o un negoci propi, el cicle de crida i acollida de familiars de la terra d'origen començava de bell nou. Amb el temps, les seves propietats esdevenien importants i ampliaven l'activitat comercial: es dedicaven a l'exportació de cafè o sucre i a la importació de productes amb què s'havia de proveir el mercat interior.⁴⁰ També n'hi hagué molts que exerciren de prestadors. Altres es conformaren amb una hisenda més petita o només amb un comerç.

Quant als valencians, les estadístiques que publica Estela Cifre de Loubriel en la seva obra *La formación del pueblo puertorriqueño. La contribución de los catalanes, baleáricos y valencianos*⁴¹ són prou il·lustratives: els emigrats de l'antic regne de València es dedicaven d'una forma numèricament aclaparadora a la carrera militar, seguit de molt lluny per oficis relacionats amb la navegació marítima, mentre que l'activitat comercial o agrícola era merament testimonial. El quadre que ve a continuació, extret d'aquesta publicació, mostra les proporcions d'ocupats en els oficis que ens interessin i es comparen percentualment amb el nombre total d'emigrats amb ofici conegut de cada origen. També s'inclou l'ocupació més significativa de les estadístiques de tots tres orígens, la de militar.

Ocupacions principals	Catalans	Baleàrics	Valencians
Agricultors i/o			
hisendats	68 (3,15 %)	24 (4,10 %)	7 (0,92 %)
Comerciants	566 (26,20 %)	82 (14,02 %)	2 (0,26 %)
Depenents o ajudants de comerç	293 (13,56 %)	71 (12,14 %)	-
Militars	833 (38,56 %)	273 (46,67 %)	661 (86,75 %)
Total emigrats amb ofici	2.160	585	762
Total emigrats	3.340	1.037	979

Segons alguns autors, els motius d'aquest aparent desinterès dels valencians per l'agricultura i el comerç es poden resumir en, almenys, quatre punts: la inexistència d'un port valencià pròpiament habilitat per embarcar-hi emigrants, l'absència d'un comerç directe, la manca d'una flota mercant pròpia i el poc pes de les societats que comerciaven amb Amèrica en l'organització mercantil valenciana.⁴²

40. SERRA BUSQUETS, S., «Els mallorquins a Puerto Rico», a: *Puerto Rico y Mallorca: Historia de una migración. Mallorca i Puerto Rico: Història d'una migració. 1837-1900*, Palma, 1992, p. 47.

41. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 47-51.

42. DELGADO RIBAS, J. M., «La emigración valenciana a Indias...», p. 48.

Amb el decurs dels anys, alguns d'aquells propietaris tornaven a la seva terra natal a passar-hi una temporada o a quedar-s'hi de forma definitiva (en aquest cas, normalment deixaven el negoci de Puerto Rico en mans d'algun familiar o d'una persona de confiança). També n'hi hagué molts que es casaren amb una dona porto-riquenya i es quedaren allà per sempre; alguns no tornaren a trepitjar llur terror mai més. Per això, no és gens estrany trobar avui dia a Puerto Rico moltes persones amb llinatges mallorquins o catalans, incloent-hi personatges importants, com Pedro Rosselló, que fou governador de Puerto Rico fins fa pocs anys, o Víctor Pons, que assolí els càrrecs de secretari d'Estat i de president del Tribunal Suprem de Puerto Rico, ambdós descendents de mallorquins. Alguns d'aquells hisendats mallorquins també arribaren a ser batlles dels seus pobles.

El canvi de sobirania que seguí la guerra entre Espanya i els Estats Units el 1898 va fer que els hisendats porto-riquenys haguessin d'elegir entre quedar-se o tornar a la terra natal; els que es quedaren, hagueren de triar entre mantenir la nacionalitat espanyola o canviar-la per la nord-americana (entre els balears, uns 700 mantingueren l'espanyola i 51 hi renunciaren,⁴³ tot i que un bon grapat no es preocuparen de fer hi una cosa ni l'altra; no coneixem les xifres dels catalans ni dels valencians). Malgrat que molts dels qui varen decidir quedar-se encara varen gaudir d'un temps de certa prosperitat, la política econòmica de la nova metròpoli va ser implacable amb la majoria d'ells: grans corporacions nord-americanes varen ocupar nombroses finques locals amb el pretext de cobrar deutes no satisfets per convertir-les en grans fàbriques; per una altra banda, s'afavoriren les explotacions de canya de sucre en detriment de les de cafè. Per tant, després del canvi de sobirania, la gran majoria d'explotacions particulars varen anar tancant o varen acabar, a curt o a llarg termini, en mans de companyies nord-americanes.

Molts dels propietaris i comerciants tornaren rics a la seva terra d'origen: eren els qui es coneixien com a «indians». Tant a les Balears com a Catalunya, la gran fortuna amb què tornaren els permeté construir-se cases fastuoses, invertir en negocis innovadors i fins i tot contribuir al desenvolupament del seu poble i de la seva regió. Per exemple, la fundació de les primeres fàbriques de gas i electricitat de Mallorca i la del Banc de Sóller, i una part de la construcció del ferrocarril de Palma a Sóller es varen finançar amb doblers que molts mallorquins havien fet a Puerto Rico. Els catalans també feren donacions generoses per sufragar centres escolars, hospitals, casinos i millores urbanístiques, i oferiren donatius per a obres de beneficència en forma d'almoines per a asils, orfes, vídues, pobres, etc.

43. OLIVER MARQUÉS, J., «Els mallorquins de Puerto Rico davant els esdeveniments de 1898», a: *Puerto Rico y Mallorca: Historia de una migración. Mallorca i Puerto Rico: Història d'una migració. 1837-1900*, Palma, 1992, p. 113.

Aquesta generositat també els permeté consolidar una nova posició i un reconeixement social que sovint anaven acompanyats de càrrecs i títols.⁴⁴

EL SISTEMA DE *RILES*

No seria ajustat a la realitat quedar-nos només amb la part romàntica de la tasca dels emigrats a Puerto Rico en el segle XIX. Tot i que les fortunes que molts d'ells arribaren a reunir foren conseqüència d'una feina molt dura durant un bon grapat d'anys, no és menys cert també que, sobretot els propietaris de plantacions, s'aprofitaren d'unes terres que, almenys en el cas dels primers colons, obtingueren de franc i d'una mà d'obra autòctona molt barata, que fou esclavatge fins que la Primera República espanyola l'abolí l'any 1873, amb la lògica oposició de les ments més conservadores i dels hisendats. Tot i això, la llei d'abolició establia l'obligació dels lliberts de concertar un contracte de feina amb els seus antics amos o amb una altra persona o entitat per un mínim de tres anys, i contemplava unes indemnitzacions als propietaris en el termini de sis mesos des de la publicació de la llei. Després d'aquesta data, encara hi romangué un esclavatge *de facto*, basat en un sistema econòmic que reduïa fins al mínim els costos de producció.

El primer element en què es recolzava aquest sistema eren els *riles*, que no eren més que uns gitons que cada propietari feia encunyar particularment i amb els quals pagava els seus treballadors. Allò que convertia els *riles* en un gran negoci per als propietaris era el fet que només es podien gastar a la botiga de la mateixa hisenda que els feia encunyar, on es venia tot allò que els treballadors i les seves famílies podien necessitar (menjar, roba i altres articles) a uns preus força inflats. Així, els treballadors depenien del terratinent d'una forma absoluta i els resultava del tot impossible arribar a estalviar per millorar les seves condicions de vida. Tot i que cada hisenda devia tenir un sistema i uns costums propis, era molt habitual que els jornalers adquirissin a crèdit els articles que necessitaven de la botiga, és a dir, a compte del seu treball a la hisenda, i que el saldo fos sempre favorable al comerç ja que el preu dels béns consumits era superior al sou que percebia el jornalier per la seva feina; si el saldo era favorable al treballador, aquest rebia la diferència en *riles*, que només podia gastar a la botiga.⁴⁵ Aquest sistema recorda poderosament el que es recolzava en els *trade tokens* britànics en els primers temps de la revolució industrial, i no devia ser gaire diferent del que s'usava en altres hisendes agrícoles arreu d'Amèrica.

44. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 211.

45. Aquest era el cas de la Hacienda Castañer, com indica DÍAZ HERNÁNDEZ, L. E., *Castañer, una hacienda cafetalera en Puerto Rico*, Río Piedras, 1983, p. 73.

Archilla-Díez afirma que, segons una investigació duta a terme per l'arquitecte porto-riqueny Víctor Torres, els propietaris d'hisendes a Puerto Rico prengueren com a model un sistema econòmic que funcionava a les illes Balears.⁴⁶ Segons aquest sistema, només es demanaven crèdits per a subvencionar les necessitats externes de la hisenda: subministraments de la tenda i de la casa, eines, animals, roba, articles de luxe i els de primera necessitat que no es podien produir localment. Per contra, per a les operacions internes (entre les quals, el pagament als treballadors) s'usaven unes monedes rústiques d'encunyació local o uns vals de paper amb la mateixa funció. D'aquesta forma, els propietaris evitaven haver de demanar crèdits amb els quals arriscaven la seva propietat, que havien ofert com a garantia al prestamista. Ignoram en què es basà Torres per atribuir un origen balear a aquest sistema, però la veritat és que fou àmpliament emprat per hisendats balears i de molts altres orígens.

Dit això, el fet és que el conreu del cafè o del sucre en aquelles latituds suposava també un risc per al propietari, a causa sobretot de les fluctuacions de la cotització internacional del producte i de les inclemències meteorològiques que, en forma d'huracans o sequeres, afectaven periòdicament l'illa. Per tant, cal concloure que el *ril* era una forma de reduir al mínim tant els costos de producció com els riscos econòmics causats per possibles eventualitats meteorològiques, i augmentar al màxim els beneficis.

El canvi de sobirania suposà el final del sistema de *riles* per remunerar els treballs a les hisendes, no tan sols pels motius exposats amb anterioritat (ocupacions de moltes finques per grans corporacions nord-americanes, canvis en el sistema d'explotació, etc.), sinó també per la normalització de la circulació monetària establida per la nova metròpoli.

CATALOGACIÓ DELS *RILES*

Tot i que la primera catalogació rellevant de *riles* data del començament dels anys seixanta del segle XX,⁴⁷ l'obra de referència en aquest camp durant més de vint anys, malgrat haver-se'n editat només cinc-cents exemplars, ha estat el *Catálogo numismático de Puerto Rico*, obra d'Efraín Archilla-Díez publicada el 1989,⁴⁸ per bé que, segons sembla, una altra obra recentment editada, *Hacienda tokens of Puerto Rico*, de Félix J. i Félix R. Fumero,⁴⁹ està prenent el relleu. Han estat, doncs, aquestes dues les obres numismàtiques principals que s'han fet servir per a guiar el present estudi.

46. ARCHILLA-DÍEZ, E., *Catálogo Numismático de Puerto Rico*. Vol. I, *Riles, vales, chapas y fichas*, Puerto Rico, 1990, p. 13-14.

47. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*.

48. ARCHILLA-DÍEZ, E., *Catálogo numismático de Puerto Rico...*

49. FUMERO, F. J., i FUMERO, F. R., *Hacienda tokens of Puerto Rico*, Puerto Rico, 2010.

A l'hora de classificar els *riles* de Puerto Rico, com s'esdevé amb les peces de qualsevol altre àmbit geogràfic, n'hi ha de més fàcils d'identificar que d'altres: peces ben identificades i documentades, peces ben identificades però no gaire documentades, i peces amb una deficient identificació inicial i amb nul·la documentació. En el cas que ens ocupa, ens cenyirem a les identifications que fan Archilla-Díez i els Fumero en els seus catàlegs, moltes de les quals no són deduïbles de la presència física de la peça atesa la simplicitat de les inscripcions (formades de vegades per inicials), però que suposam fruit d'una investigació per part dels autors porto-riquenys.

Una vegada identificats els noms i llinatges dels propietaris a partir de l'extensa catalogació d'Archilla-Díez, ha calgut establir-ne l'origen. El primer criteri que ens ha permès fer una primera selecció s'ha hagut de basar en un coneixement genèric però no gaire desencaminat de genealogia per tal de distingir els llinatges originaris de les terres de parla catalana dels que no n'eren, recolzant-nos de vegades en el diccionari Alcover-Moll, on els noms familiars comparteixen espai amb els mots comuns. Per tal d'establir una primera classificació, la passa següent fou relacionar els noms dels propietaris escollits amb la llista d'emigrats publicada al llibre de Cifre. Fet això, encara romanien amb l'origen incert alguns propietaris de llinatge catalanòfon; gràcies a l'obra dels Fumero, abans esmentada, n'hem pogut identificar la major part i ampliar algunes dades sobre els ja atribuïts. De fet, les anotacions de l'obra dels Fumero, que és l'única de caire numismàtic que s'endinsa amb més o menys detall en l'origen i la història de les famílies propietàries, ens han permès establir una primera estimació dels orígens dels hisendats que dóna una idea del pes que cada col·lectiu tenia a Puerto Rico.

Origen dels hisendats relacionats pels Fumero

Origen	Nombre
Mallorquins	24
Catalans	18
Valencians	2
Altres llinatges catalanòfons	4
Llinatges castellans o gallecs	44
Bascos o amb llinatge basc	3
Corsos	23
Altres països	2
Origen o llinatge incert	37
TOTAL	157

Tenint en compte que sota els epígrafs de llinatges castellans o gallecs i d'origen o llinatge incert hi pot haver persones d'una àmplia varietat d'origens (gallecs, castellans, andalusos, asturians, canaris, porto-riquenys, etc., fins i tot bascs o no espanyols), observam que el col·lectiu de més pes era el dels mallorquins, seguit de ben a prop pels corsos i, una mica més lluny, pels catalans. De fet, és sabut que a mitjan segle XIX els immigrants d'aquests tres orígens foren els qui dominaren el progrés agrícola i comercial de l'illa, concentrats principalment en la seva zona sud-occidental, tot i que amb el temps esdevingueren comerciants prestamistes que facilitaven crèdits i provisions a altres hisendats menys afortunats.⁵⁰ Un altre factor, tal vegada més subtil, ens pot donar una idea de la importància d'aquests tres col·lectius: el fet que els Fumero esmentin de forma expressa l'origen dels propietaris mallorquins, corsos i catalans en una proporció immensament superior a la d'altres orígens (que es limita a uns pocs exemples) suggereix la rellevància social i històrica d'aquestes famílies per haver romàs d'una forma aparentment més indeleble en la memòria col·lectiva de Puerto Rico, traslladada de vegades als llibres.

Hom pot pensar que, seguint el mètode abans exposat, hi ha el risc de descartar persones catalanes, balears i valencianes amb llinatges castellans. Tot i que aquesta possibilitat existeix i que n'hem estat conscients en tot moment, també és cert que els llinatges de les persones eren uns elements força fiables per a identificar-ne l'origen en una època en què la mobilitat de la població no tenia res a veure amb la d'avui dia. Per tant, i atesa l'enorme varietat de procedències dels colons espanyols que arribaren a Puerto Rico al llarg del segle XIX, creiem que els criteris que hem seguit en aquest estudi són força acurats i el resultat, bastant aproximat a la realitat. Tot i això, encara ha quedat un residu de propietaris els llinatges dels quals els identifiquen com a originaris de l'àrea de parla catalana, però dels quals cap de les publicacions consultades no ha permès concretar-ne amb certesa la regió, atès que el llinatge té i tenia una àmplia difusió a Catalunya, les illes Balears i el País Valencià.

També hem fet servir altres títols que no tenen a veure amb la numismàtica, però que han permès ampliar (en algun cas de forma considerable) les dades biogràfiques dels propietaris de les hisendes. Es tracta d'un tipus de bibliografia que es dedica a la vessant històrica i social de l'emigració a Amèrica en general i a Puerto Rico en particular, i que a voltes explica les circumstàncies i les històries familiars d'una o diverses famílies de propietaris. Tot i que trobam alguns estudis datats als anys vuitanta del segle XX, fou a finals d'aquesta mateixa dècada i al llarg de la següent quan, amb motiu del cinquè centenari del descobriment d'Amèrica (1992), va revifar l'interès pels temes americans i proliferaren els es-

50. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad: catálogo de catalanes, valencianos y balears residentes en Puerto Rico tras el cambio de soberanía de 1898*, San Juan (Puerto Rico), 1999, p. 111.

tudis dedicats, entre altres aspectes, a les migracions d'espanyols a terres del Nou Món, una quantitat important dels quals s'edità a Catalunya, a les Balears i el País Valencià.

CATALOGACIÓ D'ALGUNS EXEMPLARS

A continuació relacionam algunes peces de diversos propietaris balears (només n'hem trobat de mallorquins), catalans i valencians d'hisendes i de comerços a Puerto Rico com a mostrar de la catalogació que s'està duent a terme. Dins la separació per orígens, les hisendes o comerços estan ordenats per ordre alfabètic del municipi en què es trobaven, el qual s'indica entre parèntesis al final de la denominació de l'establiment, amb menció del propietari.

Les denominacions dels *riles* poden venir expressades en unitats monetàries (*reales*, *centavos*, etc.) o de pes (almuds, en reconeixement de la quantitat de producte recol·lectat pel treballador). En els freqüents casos en què la unitat de compte no ve expressada, s'ha optat per indicar el valor facial en «unitats».

S'hi assenyalava el grau de raresa amb les abreviatures habituals (C: corrent; E: escàs; R: rar; RR: molt rar; RRR: extremament rar; U: únic). Al final de la descripció, s'hi esmenten les referències bibliogràfiques d'Archilla-Díez (AD) i dels Fumero (FF).

Atès el seu caràcter de mostra, hem resumit la informació de què disposem sobre els propietaris, que ha de ser ampliada, de forma considerable en alguns casos, en publicar-se la catalogació completa.

BALEARS

Confiteria «La Bolsa», d'Antoni Frontera (Mayagüez)

Tot i no tenir-ne encara una confirmació documental, el més probable és que Antoni Frontera fos natural de Sóller, on el seu llinatge té una àmplia difusió. Aquesta confiteria encara existia l'any 1894.⁵¹

51. BLANCH, J., *Directorio Comercial é Industrial de la Isla de Puerto Rico para 1894*, Puerto Rico, 1894, p. 90.

1. 4 unitats. Llautó. 27 mm. RR.

a/ Dalt, CONFITERIA; davall, LA BOLSA; ambdues resseguint la vorera, separades per una estrella de sis puntes a cada costat i encerclant una orla interior puntejada. Dins l'orla interior, SURTIDO COMPLETO EN DULCES Y LICORES.

r/ Dalt, ANTONIO FRONTERA; davall, MAYAGUEZ Pto Rico; ambdues resseguint la vorera, separades per una estrella de sis puntes a cada costat i encerclant una orla interior puntejada. Dins l'orla interior, número 4.

AD-154.

Hisenda de cafè «Estancia Margarita», de Joan Albertí i Frau (Ciales)

Natural de Sóller, el 1870 Joan Albertí i Frau vivia amb el seu germà Jaume, deu anys major que ell i nascut a Fornalutx, mentre era soldat de lleva;⁵² un cop lliure del servei militar, degué traslladar-se a Ciales, un municipi del centre de l'illa no gaire llunyà de Lares, on va prosperar com a propietari de fins a tres hienes de cafè el 1894.⁵³ La que ens ocupa, fundada el 26 d'octubre de 1896, probablement prengué el nom de la seva muller, Margalida Estades, amb qui es casà el 15 de març de 1900, als quaranta-quatre anys.

2. 8 unitats. Llautó. 35 mm. RRR.

a/ Llegenda incusa ESTANCIA MARGARITA DE JUAN ALBERTI Y FRAU resseguint el cantell. Creu incusa a la part inferior.

r/ Llegenda incusa CIALES BARRIO DE CIALES 26 OCTUBRE 1896 resseguint el cantell. 8 incús en el centre.

AD-211; FF-78.

52. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 327.

53. BLANCH, J., *Directorio...*, p. 54.

Hisenda de cafè «La Mallorquina», d'Antoni Bennàssar (Adjuntas)

Gràcies a la seva declaració de nacionalitat, feta el 10 de gener de 1900,⁵⁴ amb quaranta-un anys d'edat, sabem que Antoni Bennàssar Vicenç va néixer a Sóller devers 1859, era fill d'Antoni i Catalina, tenia un germà comerciant⁵⁵ i es va casar amb Rosa Maria Brifort, amb qui tengué dos fills que nasqueren a Adjuntas. Residia en aquest municipi des de 1878, on figurava com a propietari de la hisenda La Mallorquina,⁵⁶ com a comerciant a l'engròs i com a proveïdor de carn el 1894.⁵⁷

3. ½ unitat (almud?). Llautó. 24 mm. RRR.

a/ Dalt, HACIENDA DE CAFE; davall, ANTONIO BEUNAZAR; ambdues resseguint la vorera. Entre ambdues llegendes, una flor de cinc pètals a cada costat. ½ en el centre.

r/ Dalt, ADJUNTAS; avall, JAHUECA P.-R; ambdues resseguint la vorera. Àguila amb ales esteses en el centre, flanquejada per dos asteriscs entre punts que separen les llegendes.

AD-344; FF-2.

Hisenda de cafè «Santa Isabel», dels germans Alomar (Santa Isabel)

L'Alomar pioner a l'illa caribenya fou Josep Alomar i Burgos, natural de Palma. Es va casar a la catedral de Mallorca el 23 de juliol de 1833 amb Maria Getrudis Femenia i Bennàssar i tengueren cinc fills: Josep Rafel (nascut el novembre del mateix any i batejat a l'església de Sant Nicolau), Joan, Francesc, Gaspar i Pere (els tres darrers ja nascuts a Puerto Rico). Per tant, l'emigració dels Alomar a ultramar tengué lloc entre el naixement de Joan i el de Francesc; en un cens de Puerto Rico datat el 1860, aquests dos apareixen amb unes edats de vint-i-un i de catorze anys, respectivament; per tant, hem de suposar que

54. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 148.

55. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 149.

56. ARCHILLA-DÍEZ, E., *Catálogo Numismático de Puerto Rico...*, p. 148.

57. BLANCH, J., *Directorio...*, p. 25 i 26.

aquest viatge tengué lloc entre 1839 i 1846 (segons Cifre fou el 1841).⁵⁸ Durant molts anys, Josep Alomar compartí la propietat de la hisenda Placeres amb Cruz Alvarado, tal vegada un nadiu porto-riqueny, fins que adquirí la Santa Isabel, que compartiria amb el seu germà Gaspar.⁵⁹

Amb el conreu de la canya de sucre i la fabricació de productes derivats, la hisenda dels Alomar va obtenir un gran èxit i reconeixement dins i fora l'illa caribenya. El 1882, va obtenir una medalla d'or per presentar els millors productes elaborats en una fira celebrada a la ciutat de Ponce, i en l'Exposició de Puerto Rico se li va atorgar el títol de productora del millor sucre de l'illa. També assolí una medalla d'or en una fira que tengué lloc a Barcelona. Probablement aquest èxit tengué alguna cosa a veure amb el fet que, un any més tard, la hisenda canviàs el nom per Hacienda Alomar, adoptàs una arada com a logotip i començàs a encunyar els seus gitons amb la llegenda ALOMAR HERMANOS i l'any 1883.

4. 10 unitats. Níquel. 28 mm. RRR.

a/ Dalt, HDA STA YSABEL; davall, STA YSABEL; ambdues resseguint la vorera i separades per una estrella de cinc puntes a ambdós costats. 10 en el centre dins orla puntejada.

r/ Dalt, ALOMAR HERMANOS; davall, 1883; ambdues resseguint la vorera i separades per una estrella de cinc puntes a ambdós costats. Arada dins orla puntejada.

AD-569; FF-451.

Hisenda de cafè «Discordia», de Joan Pons Colom (Barrio Bermesos, Ponce)

Joan Pons va néixer a Sóller, però posteriorment es traslladà amb la seva família a Artà. Dels quatre germans, Joan fou el primer a emigrar devers 1884, amb només tretze anys, i un temps més tard el seguiren els altres, dos dels quals

58. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 405.

59. FUMERO, F. J., i FUMERO, F. R., *Hacienda tokens of Puerto Rico...*, p. 158.

s'establiren a la República Dominicana. En arribar a Puerto Rico, Joan va entrar a treballar en un comerç i, transcorreguts uns anys, els propietaris el feren soci del negoci. En voler independitzar-se, rebé dels seus socis unes terres localitzades en una zona del centre de l'illa, al municipi de Ponce, on fundà la seva hisenda de cafè Discordia. Era força conegut pel seu mal geni i per la seva habilitat com a tirador d'armes de foc.

Fou un dels pocs mallorquins que declararen la seva fidelitat al Govern dels Estats Units, cosa que féu el 23 de desembre de 1899, quan residia a Aibonito.⁶⁰ Joan Pons morí el 1910 i deixà una gran fortuna que permeté a la seva vídua viure de rendes durant la resta de la seva vida i als seus fills estudiar als Estats Units. Un dels seus néts, Víctor Pons, arribà a exercir els càrrecs de secretari d'Estat i de president del Tribunal Suprem de Puerto Rico.

5. 40 cents. Níquel. 33 mm. RR.

a/ Llegend a HACIENDA DISCORDIA · BARRIO BERMESOS resseguint la vorera. 1898 a la part inferior. En el centre, 40 CENTAVOS.

r/ Dalt, JUAN PONS COLOM; davall, PONCE, P.R.; ambdues resseguint la vorera i separades per una estrella de cinc puntes a ambdós costats. En el centre, 40 CENTAVOS.

AD-426; FF-364.

CATALANS

Hisenda de cafè «Engracia», de Francesc Lluch Barrera (Indiera, Lares)

Fill de Jaume i Josepa i natural de Barcelona, Francesc Lluch Barrera fixà la primera residència a Yauco el 1855. Comerciant i propietari, es casà primer amb Carmela Cardí Negroni i després amb Ana Dominga Polidori Olivieri. Arribà a

60. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 263.

ser batlle de Yauco el 1870.⁶¹ El 1894 mantenia un deute de 1.021,44 pesos amb el mallorquí Joan Castanyer,⁶² fet que il·lustra la relació financera que ambdós mantenien. Tenia cinquanta anys d'edat i tres fills en el moment de declarar la seva nacionalitat espanyola, el 23 de febrer de 1900.⁶³

6. ½ almud. Llautó. 23 mm. E.

a/ Dalt, HACIENDA ENGRACIA; davall, INDIERA; ambdues resseguint la vorera i separades per una estrella de cinc puntes a ambdós costats. ½ ALMUD dins orla puntejada.

r/ FRANCISCO · LLUCH · BARRERA resseguint la vorera. Estrella de cinc puntes a la part inferior. Ornament floral dins orla interior puntejada.

AD-427; FF-308.

Comerç de Saurí-Subirá & Compa. (Ponce)

Aquesta companyia era propietat dels germans Fèlix i Salvador Saurí Vivas, naturals de Mataró⁶⁴ i fills de Pere i Teresa. Fèlix va arribar a Puerto Rico el 1863, i el 1897 era amo de la hisenda Estrella; també fou un dels fundadors de la societat anònima Crédito y Ahorro Ponceño el 1883 i del Centro Español de Ponce. Salvador s'establí com a comerciant devers 1876 a Playa de Ponce i tres anys més tard, el 1879, formà amb el seu germà i segurament amb algun altre català la societat Saurí Subirá y Compañía. Fèlix es casà amb Isabel Tristani Guevara, amb la qual tengué tres fills (Rafael, José i Carmen), i tramità la declaració de nacionalitat espanyola el 21 de març de 1900, als quaranta-nou anys d'edat. Salvador era vidu de Carmelita Ferrer en declarar la nacionalitat espanyola el 21 d'octubre de 1899.⁶⁵

61. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 210.

62. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 113.

63. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 79.

64. SONESSON, B., «Els catalans a Puerto Rico de 1840 a 1920: migració i comerç», a: *Terceres Jornades d'Estudis Catalanoamericans*. Abril 1988, Barcelona, 1990, p. 230.

65. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 106.

7. 10 centaus. Llautó. 25 mm. R.

a/ Dalt, SAURI-SUBIRA & COMPA.; davall, PONCE, P. RICO; ambdues resseguint la vorera. En el centre, 1881.

r/ Dalt, VALE; en el centre, 10, flanquejat per dues flors amb dues fulles; davall, CENTAVOS.

AD-795.

Hisenda de canya de sucre «Mercedita», de Joan Serralles (Ponce)

Natural de Barcelona i establert a Ponce el 1861,⁶⁶ Joan Serralles es casà amb una porto-riquenya nadiua, Mercedes Pérez, el nom de la qual inspirà el de la hisenda. A més de canya de sucre, també s'hi criava bestiar, que s'usava per a arrossegar les càrregues per l'interior de la propietat, tot i que aquesta força motriu fou substituïda per un petit ferrocarril de vapor que hi féu construir el propietari el 1872.⁶⁷ Va participar en la fundació de la societat anònima Crédito y Ahorro Ponceño.⁶⁸

Els *riles* de diversos valors d'aquesta hisenda foren encunyats per la companyia anglesa Heaton & Sons l'any 1880.

8. 1 unitat. Níquel. 20 mm. E.

a/ Llegenda en quatre línies HDA. MERCEDITA J.S. 1880.

r/ Número 1.

4.000 peces encunyades per R. H. Heaton & Sons.

AD-559; FF-369.

66. DÍAZ MALDONADO, E., *Apuntes numismáticos de Ponce*, Ponce (Puerto Rico), 2003, p. 29.

67. DÍAZ MALDONADO, E., *Apuntes numismáticos de Ponce*, p. 30.

68. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 288.

Hisenda de cafè «Finca de J. Corominas», de Josep Corominas (Mameyes, Utuado)

Josep Corominas, natural de Barcelona, arribà a Utuado devers 1874. Dotze anys més tard, el 1886, era un propietari agrícola, casat, de cinquanta-cinc anys, al mateix municipi.⁶⁹

Els Fumero han publicat peces d'1, 2 i 3 almuds (Archilla-Díez només les d'1 i de 3), però nosaltres hem tengut la fortuna de trobar una peça inèdita que presentam aquí i que reproduïm a mida real i al doble. Com la resta de peces de la mateixa sèrie, el municipi està escrit incorrectament («Utuado» en lloc d'«Utuado»).

9. ½ almud. Níquel. 17 mm. U.

a/ Llegendada en quatre línies D°. MAMEYES DE UTUARDO (sic). Davall, estrella de sis puntes. En la part inferior, resseguint la vorera, FINCA DE J. COROMINAS. Tot dins una orla puntejada.

r/ Dalt, resseguint la vorera, COJIDA DE CAFE, flanquejada per dues estrelles de cinc puntes. En el centre, ½ ALMUD. Cercle flanquejat per dues puntes en la part inferior.

Puerto Rico Numismático (març 2012).⁷⁰

Comerç «La Catalana», d'Emili Piquer i Camp (Yauco)

Emili Piquer i Camp, fill de Pere i Maria Àngels, nasqué a Mataró devers 1853. En la declaració de nacionalitat espanyola que va fer el 10 de novembre de

69. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 157. Els Fumero en confirmen l'atribució.

70. Boada salom, J., «Ril inédito de 1/2 almud de la Finca de J. Corominas en Utuando». *Puerto Rico Numismático*. Sociedad Numismática de Puerto Rico, març 2012, p. 3 i 4. En aquest article es presentà aquesta peça, inèdita fins aleshores.

1899, amb posterioritat a l'ocupació nord-americana, es declarava industrial de professió, casat amb Ángela Delgado Rodríguez i pare de tres fills.⁷¹

10. 5 unitats. Llautó. 22 mm. R.

a/ Dalt, EMILIO PIQUER Y CAMP; davall, YAUCO PUERTO - RICO; ambdues resseguint la vorera i separades per dues estrelles de sis puntes. Estrella de sis puntes més gran en el centre.

r/ SURTIDO GENERAL DE PROVISIONES Y FRUTOS DEL PAIS resseguint la vorera. En el centre, número 5 dins orla interior puntejada.

AD-197.

Hisenda de cafè «Delfina», de Joan Amill (Yauco)

El fundador d'aquesta explotació agrícola fou Joan Amill Guasch, fill de Jaume Amill Roig i de Gertrudis Guasch i nascut a Vilanova i la Geltrú. El seu germà Joaquim arribà a Puerto Rico el 1829, amb només tretze anys, reclamat per son pare, que tenia una tenda en una població anomenada El Pepino. Joan Amill es casà amb Delfina Amill Orama, de qui prengué el nom de la hisenda.

Després de tres generacions en mans dels Amill, la hisenda passà a la família mallorquina dels Llinàs, que avui dia encara en conserva la propietat.

11. 1 ral. Llautó. 20,3 mm. C.

a/ Dalt, HACIENDA DELFINA; davall, YAUCO, Pto. RICO; ambdues resseguint la vorera. En el centre, J.A.

r/ Dalt, UN REAL; en el centre, número 1; davall, ornament.

AD-419; FF-528.

71. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 93.

VALENCIANS

Hisenda de canya de sucre «Restaurada», de Miquel Arribas Escribano (Ponce)

Aquesta plantació era una de les poques que eren propietat de valencians. Disposava de molí propi, es trobava al barrio Vayas i va pertànyer a Miquel Arribas Escribano, natural de València, que en fou el propietari des de 1875 fins a 1897. Els gitons foren fabricats per la casa anglesa R. H. Heaton & Sons.⁷²

12. 1 unitat. Níquel. 19,5 mm. RRR.

a/ HDA. RESTAURADA M.A. 1880 en quatre línies.

r/ Número 1.

AD-564; FF-375.

BIBLIOGRAFIA

ARCHILLA-DÍEZ, E., *Catálogo numismático de Puerto Rico*. Vol. I. *Riles, vales, chapas y fichas*. Puerto Rico, 1990.

BALAGUER, A. M., «Numismàtica dels catalans d'Amèrica» (resum de la ponència). *Les Jornades d'Estudis Catalanoamericans*. Juny 1984. Barcelona, 1984.

BLANCH, J., *Directorio Comercial é Industrial de la Isla de Puerto Rico para 1894*. Puerto Rico, 1894.

BOADA SALOM, J., «Numismàtica balear d'Ultramar» (article en tres parts). *Col·lecciomania* (Palma de Mallorca: GFCP), núm. 21, 22 i 23 (juliol i octubre 2006 i gener 2007).

CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño. La contribución de los catalanes, balearicos y valencianos*. San Juan (Puerto Rico): Instituto de Cultura puertorriqueña, 1975.

72. FUMERO, F. J.; FUMERO, F. R., *Hacienda tokens of Puerto Rico...*, p. 136-137.

CRUSAFONT I SABATER, M., *Pesals monetaris de la Corona Catalano-Aragonesa*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), 1999.

CUBANO IGUINA, A., *Un puente entre Mallorca y Puerto Rico: la emigración de Sóller (1830-1930)*. Colombres (Astúries): Archivo de Indianos, 1993 (Cruzar el charco; 7).

DELGADO RIBAS, J. M., «La emigración valenciana a Indias durante la Edad Moderna». A: *Los valencianos en América. Jornadas sobre la emigración*. València: Comissió per al Vè Centenari del Descobriment d'Amèrica-Encontre de dos mons, 1993.

DÍAZ HERNÁNDEZ, L. E., *Castañer, una hacienda cafetera en Puerto Rico (1868-1930)*. Río Piedras: Editorial Edil, Inc., 1983.

DÍAZ MALDONADO, E., *Apuntes Numismáticos de Ponce*. Ponce (Puerto Rico): Editorial Surco y Semilla, 2003.

FISHER, J. R., *El comercio entre España e Hispanoamérica (1797-1820)*. Madrid: Banco de España, Servicios de Estudios, 1993. (Estudios de Historia Económica; 27).

FUMERO, F. J.; FUMERO, F. R., *Hacienda tokens of Puerto Rico*. Puerto Rico, 2010.

GONZÁLEZ VALES, L. E., *El situado mexicano y la financiación de las fortificaciones de San Juan de Puerto Rico*. Puerto Rico, 2007.

GOULD, M. M.; HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*. Racine (Wisconsin): Whitman Publishing Company, 1962.

GRASES P., [et al.], *200 catalans a les Amèriques (1493-1987)*. Barcelona: Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, 1988.

GUIVEN FLORES, C., «La Real Cédula de Gracias de 1815 para Puerto Rico, instrumento jurídico de reformas y cambios en la primera mitad del siglo XIX» A: *Anuario Mexicano de Historia del Derecho* (Mèxic), núm. 8 (1996), p. 171-187.

PONS, J., «Negocis dels mallorquins amb Índies a la segona meitat del s. XVII», A: *Congrés Internacional d'Estudis Històrics «Les Illes Balears i Amèrica»*. Vol. I. Coordinat per Román Piña Homs. Palma: Institut d'Estudis Balearics, gener 1992, p. 313-318.

RIPOLL MARTÍNEZ, A., «Alguns aspectes de l'emigració mallorquina a Puerto Rico». A: *Congrés Internacional d'Estudis Històrics «Les Illes Balears i Amèrica»*. Vol. III. Coordinació de Román Piña Homs. Palma: Institut d'Estudis Balearics, gener 1992, p. 357-370.

RODRIGO Y ALHARILLA, M., *Indians a Catalunya: capitals cubans en l'economia catalana*. Col·lecció «Estudis», 36. Fundació Noguera. Barcelona, 2007.

SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians de Catalunya. Un balanç bibliogràfic», p. 209-220; SONESSON, B., (New York University). «Els catalans a Puerto Rico de

1840 a 1920: migració i comerç», p. 221-233; Yáñez Gallardo, C., (Universitat de Barcelona). «L'emigració catalana a Amèrica entre 1830 i 1930», p. 279-302. A: *Terceres Jornades d'Estudis Catalanoamericans. Abril 1988*. Barcelona: Comissió Amèrica i Catalunya 1992, 1990.

SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad: catálogo de catalanes, valencianos y baleares residentes en Puerto Rico tras el cambio de soberanía de 1898*. San Juan (Puerto Rico): PR Books, 1999.

SEGURA, M., *Un lejano aroma de café. Crónica de mallorquines en Puerto Rico*. Palma: Lleonard Muntaner, 1997. (Llibres de la Nostra Terra; 28).

Transcripció del testament d'Isabel I a Internet: <<http://www.delsolmedina.com/TestamentoCodiciloIsabelCatolica.htm>>